

КЪМ ФОРТИФИКАЦИЯТА НА РАННОВИЗАНТИЙСКОТО УКРЕПЛЕНИЕ КРАЙ РЕКА ЯНТРА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Според новите проучвания на комплекса при църквата
„Св. Четиридесет мъченици“)

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Едва при последните археологически разкопки около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ постъпиха сигурни наблюдения и материали, които позволиха да се изяснят функциите и датировката на укрепителните съоръжения в западното подножие на хълма Царевец. Според приведенят доказателствен материал става въпрос за допълнително изградено през VI в. укрепление, свързан с отбраната и водоснабдяването на цитаделата на големия ранновизантийски град, разположен на територията на Велико Търново. (Обр. I)

В обширен доклад, изнесен на VI-тия международен конгрес по Славянска археология (Новгород, 1996 г.) и в обзорна студия с отчетен характер на страниците на списание „Минало“, бяха публикувани част от предварителните резултати от новите разкопки, проведени през 1992-1995 г.¹ Стратиграфската картина на обекта беше проследена в двата напречна профила (дължина 32 м и обща денivelация 8 м) северно и южно от църквата, както и в няколко участъка по протежение на над 200-метровата западна крепостна стена.

За пръв път конкретно внимание на въпросите за датировката, архитектурния план и функциите на това ранновизантийско укрепление ние отделихме в две последователни работи, в които всъщност е изложена концепцията за развитието на крепостната система и градоустройствената структура на ранновизантийския град.²

В различни етапи от проучванията в западното подножие на хълма Царевец възниква проблемът за датировката на крепостните стени и съоръжения. Например разкопаното в началото на 80-те години от Ат. Попов укрепено стълбище, спускащо се от Царевец към река Янтра, се оказва известно на археолозите още от 1956 г.³ По-добре познат е фактът, че пръв В. Вълв при разкопките на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ през 1974 г. открива част от „един зид с ширина 2,20 м“ от масивна стена край река Янтра.⁴ Впоследствие Ат. Попов разкри цялото трасе на тази крепостна стена, развивайки няколко работни хипотези относно нейното тълкуване и датировка.⁵ В окончателен вариант той отнася изграждането и функционирането

на откритите крепостни стени в периода от края на X в. до края на XIV в.⁶ Противоположно становище предлага М. Робов⁷, което подкрепи и Д.Овчаров⁸ в етапа на последните археологически разкопки, а именно, че въпросните стени са част от ранновизантийска фортификация.

В контекста на нашите публикации за характера, функциите и датировката на това ранновизантийско укрепление край река Янтра се явяват настоящите бележки по отношение възможностите за допълване на плана на фортификационното строителство. Основна цел в случая е опитът за установяване на трасето на предполагаемата северна крепостна стена, като освен наблюденията от разкопките на самото укрепление в района на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ са включени и резултатите от проучванията на ранновизантийската крепост на хълма Царевец.

Ранновизантийското укрепление се намира в западното подножие на хълма - между скалния венец и коритото на река Янтра. (Обр. II) То има неправилна четириъгълна форма и заема приблизителна площ от около 25 дка. От изток укреплението няма собствена стена, тъй като този участък се отбранява от западната крепостна стена на ранновизантийската крепост, издигаща се на самия хълм. Южната стена на укреплението е с дължина 78 метра. По продължението на западната крепостна стена (208 м) са разкопани общо 7 бойни кули: 3 V-образни, 1 полукръгла, 1 квадратна, 2 кули-кладенци с четириъгълна форма и 3 контрафорса. Укреплението е имало 2 входа, извеждащи към реката - малка потерна, почти в средата на западната крепостна стена, и главна порта при северозападния ъгъл.

Въпросът за комуникационните връзки между укреплението и крепостта все още не е разглеждан и изяснен със сигурност. До сега е разкопан и проучен само южният подход, който представлява специално изградено съоръжение, състоящо се от покрит със свод или гредоред таен проход със стълбище, вместен в ширината на южната крепостна стена на укреплението.⁹ В горният си край цялото съоръжение започва от подножието на скалния венец, като е използвана една естествена пукнатина в масива. (Обр. III) За да се преодолее височината на скалният откос - около 7,50 м, изглежда е била изградена еднорамenna каменна стълба, широка колкото самото стълбище в този сектор - 1 м (Обр. IV₃) Стълбата най-вероятно е имала 30-тина стъпала (0,25 x 0,25 м) и дължина 8 м.¹⁰ Всъщност това е разстоянието между външното лице на околоръстната крепостна стена и първото стъпало от стълбището. (Обр. IV₆) Тази стълба е извеждала до потерна в западната крепостна стена на хълма, която е осигурявала достъпа до вътрешността на крепостта.¹¹ (Обр. III₃) Следи от тази потерна не са се запазили, защото средновековната крепостна стена на столичния Търновград покрива трасето на ранновизантийската, а в някои сектори то е изцяло унищожено.¹²

Във височина южната стена на укреплението, с прохода и стълбището, чиято обща ширина достига 4,70 м е завършвала със зъбери от едната или двете страни на бойната пътека. (Обр. IV₄) Връзката ѝ със западната крепостна стена

на ранновизантийската крепост върху хълма без съмнение се е осъществявала именно на ниво бойни пътеки. В случая обаче прави впечатление значителната разлика във височините (от порядъка на 15-16 м), която се получава между терена в подножието на скалите и бойната пътека на околоръстната крепостна стена. Явно, че в самото си начало южната стена на укреплението е била точно с такава височина, за което свидетелстват както общата ѝ ширина - 4,70 м, така и по-голямата дебелина на страничните зидове (1,75-1,85м) в началните 12,00 м от стената.¹³ (Обр. III₄) След този междинен преход южната крепостна стена се е спускала надолу по склона към ъгловата кула-кладенец с нормална височина (включително зъберите) около 8-10 м.

Важен момент от функционирането на укреплението е въпросът за наличието на преправки по крепостните съоръжения. В това отношение от особено значение се явява отбелязаното от М. Робов разминаване на външния (северен) зид на стълбището с вътрешната стена на кладенеца в югозападната ъглова кула¹⁴ (Обр. II_{4, 9}). Всъщност в случая явно става дума за странична площадка, необходима при закрепването на конструкцията на устройството за вадене на вода. Допълнително пристроена на фуга към външното лице на западната крепостна стена обаче са квадратната бойна кула до потерната и трите контрафорса в северния участък на стената, показващи етапите на подсилване отбранителните способности на укреплението (Обр. II_{8, 10}).

Неизвестни до последните археологически разкопки елементи от фортификацията на ранновизантийското укрепление са новооткритата обходна улица край западната крепостна стена и вътрешно стълбище с пропugnaкулум към потерната.¹⁵ (Обр. II_{11, 14}) Настилката на тази улица се разкри засега само в централния сектор на крепостната стена, но несъмнено тя е била трасирана по цялото ѝ протежение от юг на север.¹⁶ Улицата е завършвала при югозападния ъгъл на укреплението, където към нея е извеждал тесен вход откъм прохода със стълбището в южната крепостна стена. (Обр. II₁₃) Този вход е бил вторично избит във вътрешния зид на крепостната стена, за да се осигури директен излаз към улицата. Доказателство за това е фактът, че прагът на входа остава доста високо спрямо стъпалата в прохода. Поради това отвътре, пред самия вход, допълнително е изградена площадка от споени с глина камъни, която заема половината от ширината на стълбището. Площадката е пригодена за преминаване само от горния си край, докато откъм кулата-кладенец тя се издига на близо 1 м над стъпалата и изкачването на нея е невъзможно. Пряката връзка на това ниво между стълбището и улицата, изглежда, е била наложена от необходимостта от тайното прехвърляне на войници към укреплението и подсигуриването на допълнителни количества питейна вода от втората кула-кладенец за крепостта на хълма. (Обр. II₉)

Интересен сектор от трасето на обходната улица се явява нейното ситуиране спрямо стълбищното помещение към потерната на укреплението. (Обр. II₁₁) Тъй като в този участък подовото ниво на потерната се оказва с 2,30 м по-ниско от терена зад крепостната стена, се е наложило изграждането на

Г-образно стълбище. От юг и изток то е било ограничено с носещи зидове, върху които вероятно се е издигала неголяма надвратна кула. Именно тези зидове, пресичайки трасето на улицата, са наложили отместването ѝ в източна посока. След стълбищното помещение улицата отново е продължавала край крепостната стена, където оформя неголямо площадно пространство. (Обр. II₁₅) От него тя е стигала на север до главната порта на укреплението.

Впечатление прави отсъствието на останки от каменни или дървени стационарни крепостни стълби за изкачване до бойната пътека по протежението на над 200-метровата западна крепостна стена, като за целта несъмнено са използвани подвижни дървени стълби. В случая се очертава още една важна функция на обходната улица. Освен като основна комуникационна линия на укреплението, служеща за бързо придвижване на войниците от гарнизона и за пренасяне на питейна вода към прохода със стълбището, по улицата съвременно са били премествани подвижните крепостни стълби за бързо изкачване към застрашените от нападение участъци от крепостната стена.

Главната порта (ширина 2,50 м) на ранновизантийското укрепление се намира при неговия северозападен ъгъл. (Обр. II₁₂) При последните разкопки тази порта беше отново разчистена, като нямаше възможност да се установи наличието на допълнителни съоръжения към нея (помещение, кула или стълбище), поради това, че от юг се намира т. нар. манастирска крипта, а на север - устоят на съвременния мост над река Янтра. Важно е да се изтъкне, че всъщност теренът зад самата порта все още не е проучен, но направените наблюдения при сондажите позволяват да се отбележат няколко интересни момента. Оказва се, че в сравнение със ситуацията при потерната, където разликата в терена пред и зад крепостната стена е 2,30 м, нивата на терените от двете страни на портата са почти еднакви. Поради факта, че това е главният вход на укреплението, тук улицата плавно се е спускала към прохода на портата по естествения наклон, на брега без да е било оформено стълбище. През портата улицата е излизала на крайбрежната ивица, където в непосредствена близост би трябвало да се открият останките от левия устой на мост, който е осигурявал връзката на укреплението с другия бряг и подхода към съседния хълм Трапезица. (Обр. II₁₆)

Нерешен със сигурност до сега остава проблемът за локализиране трасето на северната стена на укреплението. При разкопките северно от съвременния мост Ат. Попов не откри продължението на западната крепостна стена. Явно е, че под устоя на този мост остава нейният северен край. Ето защо именно тук трябва да се търси и северозападният ъгъл на самото укрепление, снабден най-вероятно с бойна кула. По отношение на направлението и трасето на северната крепостна стена възможности за по-точното им определяне дава разкритото при археологическите разкопки на хълма Царевец масивно каменно стълбище, в непосредствена близост до западната крепостна стена на ранновизантийската крепост.¹⁷ (Обр. V₂) То има леко дъговидна форма с ширина 3,15 м и 4 запазени стъпала от големи каменни плочи. Стълбището е изградено в прохода между

две жилищни сгради и несъмнено е извеждало към потерна в крепостната стена.¹⁸ Особено важно е да се подчертае, че ситуираната потерна се намира по права линия точно срещу портата при северозападния ъгъл на укреплението. Освен това в скалния венец, пред мястото на потерната, е направен изкуствен фуниевиден прорез с най-малка ширина 2,50 м и дълбочина 2,50 м, подобно на прореза в скалата при началото на стълбището и прохода в южната крепостна стена на укреплението.

Изложените аргументи за определяне общата посока на северната крепостна стена показват, че тя е започвала от северозападната ъглова кула на укреплението и е вървяла нагоре по склона, като се е свързвала с околоръстната стена на хълма. (Обр. II₆) Тя е трасирана в права линия поради по-малката денивелация между скалния венец и реката - 60 м, при дължина 150 м. По-различна е ситуацията при южната крепостна стена, където по-стръмният склон - 55 м разлика във височините при дължина само 70 м, е наложило прокарването на дъговидно трасе.

Връзката на северната стена на укреплението с крепостната стена на хълма би трябвало да е като при прохода със стълбището от юг - на ниво бойни пътеки с преодоляване на височина от 12-13 м. Изборът на нейното трасе обаче съвсем не е бил случаен. То е съобразено с разположената на около 50 м северно и съществуваща от преди това порта в северозападната стена на крепостта.¹⁹ Тази порта не е била включена в очертанятия на укреплението поради конкретните военно-отбранителни функции, които е изпълнявала. Тя е осигурявала пряк излаз на защитниците на крепостта при необходимост от контраатака, за внезапни нощни нападения или за снабдяване с храна и вода. Вероятно е съществувало и пътно трасе в подножието на скалите и надолу по склона - към реката. С изграждането на укреплението тази порта е получила допълнителни възможности за отбрана, осигурени от напречната северна крепостна стена, чрез която е било контролирано пътното трасе, движението по склона и подходите към самата порта. От друга страна, портата е давала възможности за прехвърляне на войници и отблъсване на неприятеля, атакуващ западната или северната стена на укреплението.

Засега обаче не може да се каже дали северната крепостна стена на укреплението е имала в ширината си проход със стълбище към северозападната ъглова кула, или от вътрешната ѝ страна е било трасирано само открито стълбище.²⁰ Всъщност поставянето в ос на портата при реката и потерната на крепостта върху хълма показва, че между тях несъмнено е имало пряка и удобна връзка, която явно се оказва основната комуникационна линия на укреплението. (Обр. II_{3, 4, 12}) Тук трябва да се отбележи, че по трасето на западната стена на крепостта в сектора на укреплението няма открити останки или дори косвени податки, които да подсказват, че е възможно наличието на друга порта. Ето защо поради изпълняваните функции на основна пътна връзка, не само разглежданата потерна, но и самото стълбище към портата на укреплението са били с по-големи размери от тези при южната крепостна стена, за което

свидетелства и по-голямата ширина на скалния прорез - 2,50 м. (Обр.V_{2,4})

И тук височината от подножието на скалния венец до прохода на потерната (около 4-5 м) е била преодолявана с каменна стълба, която се е вместила в изкуствения прорез. Изглежда, че при направата на прореза е използвана някаква естествена пукнатина в скалата, защото вътрешното стълбище остава малко встрани от него, тъй като от своя страна то е съобразено с вече съществуващите сгради. (Обр.V_{2,3,4}) Поради това и самата потерна явно се е оказала под известен ъгъл спрямо околновръстната крепостна стена и външното стълбище. (Обр.V_{4,5,6}) Опряно плътно до вътрешното лице на северната стена на укрепението, това стълбище, с ширина най-малко 2 м, е извеждало направо до главната порта, където вероятно е имало неголямо площадно пространство. (Обр.П_{6,7,12})

Видно е, че в случая се очертава пряк, добре защитен подход към крепостта на хълма, който всъщност се явява част от вътрешната планировка на самото укрепление, като негова основна пътна артерия заедно с улицата край западната крепостна стена. (Обр.П_{6,7,14}) Извън укрепението това трасе е продължавало по моста през реката към съседния хълм (Трапезица), където не е изключено също да се е издигала ранновизантийска крепост.²¹ (Обр.І)

Незавършените все още разкопки на територията на укрепението затрудняват уточняването на неговия характер и предназначение. Очертаното улично трасе и стълбищни подходи определят комуникационните връзки с крепостта на хълма, както и между отделните сектори на самото укрепление. Засега няма данни за жилищно застрояване или наличие на култова сграда, поради което може да се допусне, че става въпрос за укрепена територия, предназначена да защитава населението, живеещо извън крепостните стени на града от вражески нападения или, че тук е била настанена част от градския гарнизон.

Все пак на този етап от проучванията не може да има съмнение, че основната функция на укрепението е свързана с обезпечаването на редовното и сигурно водоснабдяване на крепостта върху хълма Царевец, явявайки се неин основен водоснабдителен комплекс. Взаимната обвързаност във фортификационно и комуникационно отношение между крепостта и укрепението показват общите насоки в развитието на отбранителната структура и цялостния териториално-устройствен план на града.

Несъмнено строителството на укрепението край река Янтра през VI век е резултат от издигането на ранновизантийския град в района на Велико Търново, като първостепенен военен, административен и религиозен център на провинция Долна Мизия след опустошителните нашествия на хуните в първата половина и средата на V век.²² (Обр.І)

Б Е Л Е Ж К И

¹ Тотев, К., И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново според последните археологически разкопки. В: Труды, VI Международного

конгреса славянской археологии. Общество, экономика, культура и искусство славян. Т. 4, Москва, 1998, 104-114, и В: Минало, 1997, 2, 41-53.

² **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостната стена край р. Янтра във В. Търново - ГНИМ, XI, 1997, 267-272. За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. ИИМВТ, XII, 1997, 143-152.

³ **Ангелов, Н., С. Георгиева, Я. Николова.** Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 25.

⁴ **Вълв, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). Археология, XVI, 1974, 2, с. 40, 52, обр. 3.

⁵ **Попов, А.** Търновската Велика лавра. ИБИД, XXXIII, 1980, 83-98.

⁶ **Попов, А.** Асеновци и Новия град в Търново. Векове, 1985, 4, с. 6.

⁷ **Робов, М.** Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. Археология, XXIX, 1987, 4, с. 40.

⁸ **Овчаров, Д.** Наблюдения на крепостната стена при Великата лавра - Доклад, изнесен на Националната научна конференция „Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастира Великата лавра - проучвания, проблеми, бъдеще.“ В. Търново, 26-28. X. 1993. За същата виж: **Й. Алексиев** - ГМСБ, XX, 1995, с. 506.

⁹ **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. МПК, 25, 1985, 3, 16-18.

¹⁰ Подобни размери имат стъпалата на крепостната стълба към западната стена на ранновизантийската крепост върху хълма Царевец (**Й. Алексиев**. Ранновизантийския град във В. Търново. В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р С. Ваклинов. В. Търново, 1993, с. 23).

¹¹ Доказателство за това, че не само проходът със стълбището, а изобщо цялата южна стена на укреплението не са функционирали през XIII - XIV век, е неотбелязаният досега факт, че на мястото, където би трябвало да се намира потерна в средновековната околоръстна крепостна стена, се издига масивен контрафорс (или малка кула - бастион), без да има следи от каквото и да било отвор за влизане в този сектор.

¹² **Вълв, В.** Царевград Търнов, т. 5, С., 1992, с. 48, 70.

¹³ По-надолу ширината на вътрешния (северен) зид намалява до 0,80 м, а на южния - до 1,25 м.

¹⁴ **Робов, М.** Цит. съч., с. 42.

¹⁵ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление. 147-148.

¹⁶ В южна посока улицата е била изцяло прекопана от А. Попов, а на север трасето ѝ все още не е проучено.

¹⁷ **Писарев, А.** Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийската епоха. Велико Търново 1185-1985 г. В. Търново, 1985, с. 31.

¹⁸ Доказателство за това, че наистина на това място е имало потерна, е фактът, че стълбището слеза почти на 1 м под подовото ниво на двете сгради, достигайки вътрешното лице на крепостната стена. В другия си край то е изведдало към централната улица, започваща от Главния вход на крепостта.

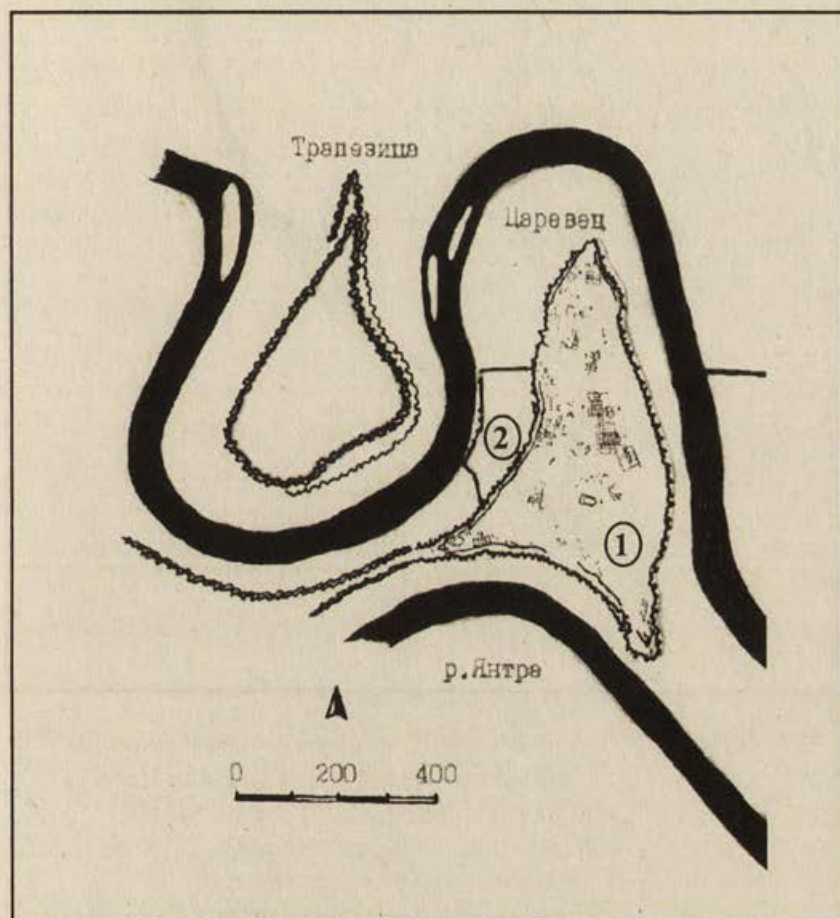
¹⁹ **Писарев, А.** Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във В. Търново (предварително съобщение). ИИМВТ, VII, 1992, с. 160.

²⁰ Може да се предположи, че подобно на югозападната кула и в тази ъглова кула е имало вграден кладенец, тъй като водочерпенето от останалите два укрепени кладенеца едва ли е било в състояние да задоволи потребностите на гъсто застроената крепост на хълма.

²¹ **Николова, Я.** Жилищната архитектура на Търново през XII - XIV век. Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, VIII, 2, 1970-71, Исторически факултет, с. 83; **А. Писарев**, Материалната и духовна култура, 36-37; История на Велико Търново, т. 1, С. 1986, с. 56; **И. Дуйчев**. Търново като политически и духовен център. В: Българско средновековие, С., 1972, 414,415; **К. Дочев**

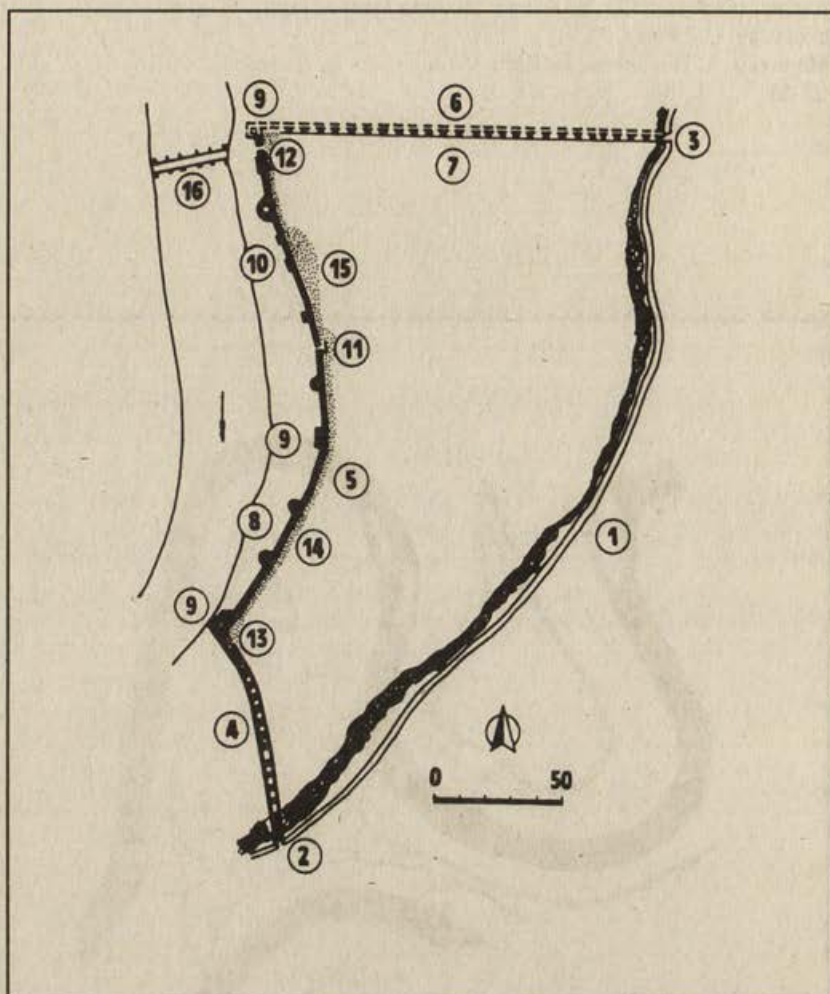
Средновековни монети от Трапезица във В.Търново. Нумизматика - издание на библиотека „Наследство“ при ИИМВТ.- Доклади от Националната научна конференция по нумизматика. В. Търново, 19. II. 1994, с. 33.

²² Поултър, А. Никополис ад Иструм - анатомия на гръко-римския град - ИИМВТ, IX, 1994, 22-23.

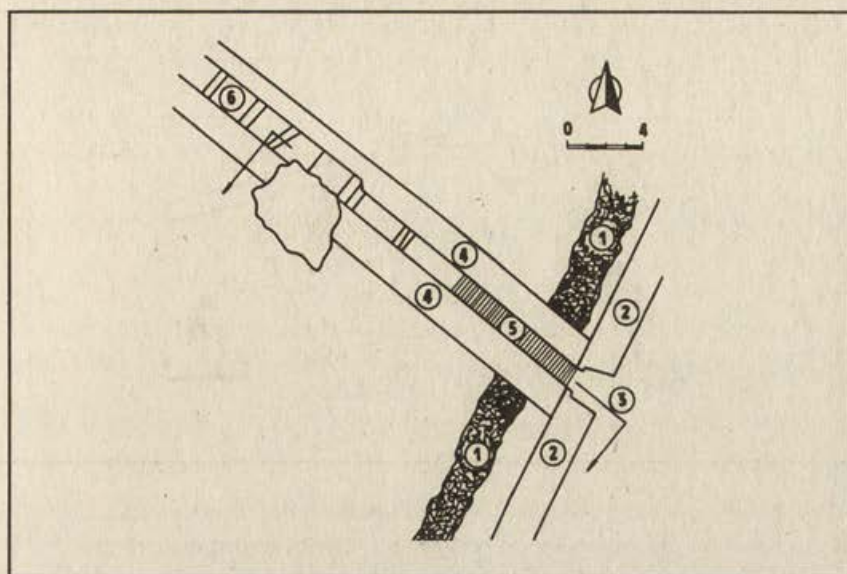

Обр. I. План на цитаделата на ранновизантийския град на територията на Велико Търново.

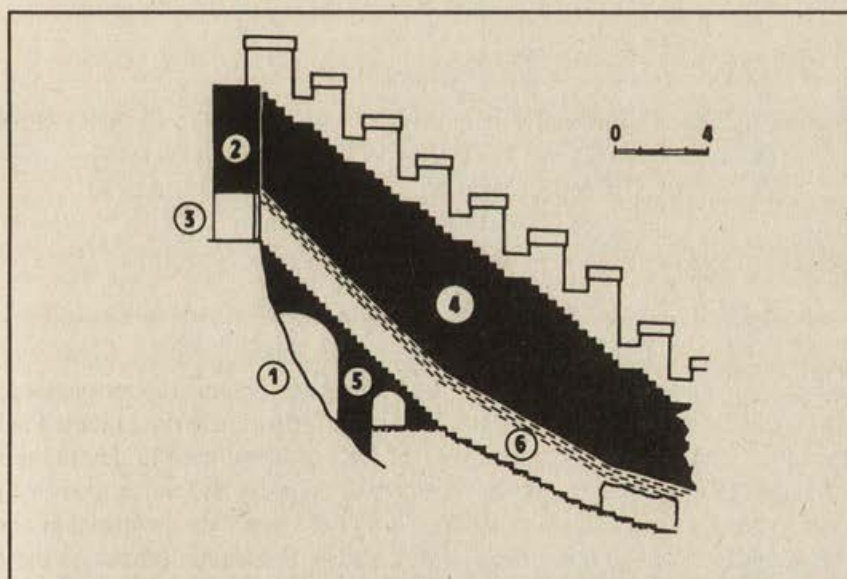
1. Крепост на хълма Царевец.
2. Укреплението край река Янтра.

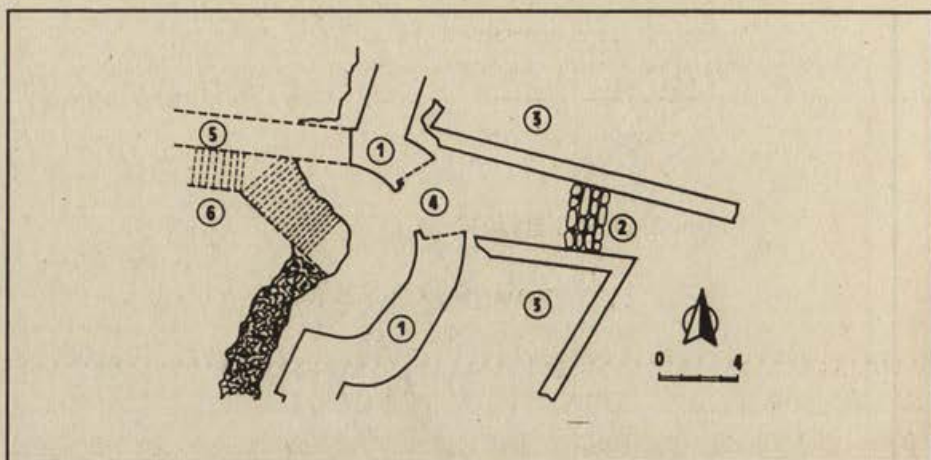
Обр. II. Общ план на ранновизантийското укрепление.
 1. Западна крепостна стена на хълма Царевец.
 2. Потерна. 3. Потерна със стълбище.
 4. Южна стена на укреплението.
 5. Западна стена на укреплението.
 6. Северна стена на укреплението.
 7. Стълбище. 8. Бойни кули.
 9. Кули-кладенци. 10. Контрафорси.
 11. Потерна. 12. Главна порта.
 13. Потерна. 14. Обходна улица.
 15. Площад. 16. Мост.

Обр. III. Начало на южната крепостна стена на укрепението - план
 1. Скален венец. 2. Западна крепостна стена на хълма Царевец. 3. Потерна.
 4. Южна стена на укрепението. 5. Стълба. 6. Таен проход със стълбище.

Обр. IV. Надлъжен разрез на началния сектор от южната крепостна стена със стълбището - реконструкция
 1. Скален венец. 2. Западна крепостна стена на хълма Царевец. 3. Потерна. 4. Южна стена на укрепението.
 5. Стълба. 6. Таен проход със стълбище.

Обр.V. Секторът от ранновизантийската крепост на хълма Царевец с предполагаемата локализация на северната стена на укреплението.

1. Западна стена на крепостта на хълма Царевец 2. Стълбище. 3. Сгради.
4. Потерна. 5. Северна страна на укреплението. 6. Стълбище.

ABOUT THE FORTIFICATION OF THE EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR YANTRA RIVER IN VELIKO TURNOVO

(On the basis of new excavation works of the complex around
„The Forty Holy Martyrs church“)
(Summary)

Evgeni Dermendjiev

In the article I introduce new facts, observations and graphic reconstructions, of some of the fortress defences of the early Byzantine fortress near river Yantra. I make an attempt to localize the permanent way of it's north wall and to determine it's basic function like complex for water - supply to the early Byzantine town, which has been existed on the territory of Veliko Turnovo. I too notice the question about the communication ties of the fortress with the early Byzantine fortress on the hill Tzarevetz.

Translated by Sashka Aleksandrova